

Храм-пам'ятник на Звіринці

Ірина Абрамова

Інуло року (11 листопада 2008) світ широко відзначав 90-у річницю закінчення Першої світової війни — однієї з найбільших світових катастроф, першого глобального конфлікту ХХ століття. Багато європейських країн і досі вважають цей день одним із головних національних свят. Пам'ятні церемонії пройшли у Франції, Бельгії, Британії. У цій війні брали участь 19 держав, було мобілізовано 70 мільйонів чоловік, 10 мільйонів із яких (військові і цивільне населення) стали її жертвами. В усіх країнах-учасницях війни, у тім числі в Росії й Україні, існують військові кладовища (часто інтернаціональні), де в пам'ять про загиблих воїнів встановлено хрести, стели, монументи. Хвиля будівництва таких пам'ятників прокотилася у ході війни і в повоєнні часи в країнах Західної Європи. Завдяки діяльності різноманітних благодійницьких товариств, релігійних громад, підтримці державних органів проводилося упорядкування воєнних поховань, будівництво пам'ятних знаків.

У Києві також зберігся об'єкт, пов'язаний з подіями Першої світової. Хоча воєнні дії тут не велися, Київ мав статус прифронтового міста і з 1915 р. був найбільшим шпитальним центром Південно-Західного фронту. Російський Червоний Хрест, який очолювала імператриця Марія Федорівна, зосередив тут більше сотні лікувальних і реабілітаційних закладів, серед яких головним був Київський військовий шпиталь. Багато солдатів і офіцерів помирали від ран, проблема їх поховання стояла дуже гостро. До того ж, необхідно було не просто поховати, а й гідно вшанувати пам'ять загиблих синів Вітчизни. Тому за наказом Миколи II у всій Російській імперії влаштовувалися братські кладовища, де будували меморіали з храмами, каплицями й пам'ятниками. У 1916 р. за ініціативою Всеросійського товариства пам'яті воїнів імператорським Товариством архітекторів-художників було проведено спеціальний конкурс на створення проектів храмів, каплиць і пам'ятників для встановлення на місцях битв та на військових некрополях [1].

У Києві померлих солдатів і офіцерів на початку війни ховали на окремих ділянках існуючих на той час кладовищ: Лук'янівського, Байкового, Звіринецького. У 1915 р. на спеціально відведеній ділянці, неподалік від Свято-Троїцького Іонівського монастиря, було влаштоване нове військове кладовище, що отримало назву

Братського [2]. Воно розмістилося на одному з найвищих Звіринецьких пагорбів, якому шляхом терасування було надано геометрично чітку пірамідальну форму, що нагадувала бастион. На різнорівневих терасах цієї "піраміди" розташувалися воїнські поховання, а на верхній терасі, у центрі кладовища побудували меморіальний храм, урочисті закладки якого відбулися 12 червня 1916 року.

Храм-пам'ятник – відома і надзвичайно розповсюджена форма увічнення історичних подій, особливо воєнної історії. Церкви і каплиці завжди вважалися найкращою даниною пам'яті воїнам, що полягли за Батьківщину. Їх часто будували на місцях боїв, на братських могилах і кладовищах.

Церемонія закладки храму на Братському кладовищі в Києві – найбільш значна і добре відома сторінка його історії. Ця подія докладно висвітлена у тогочасній пресі [3] і зафіксована на фотознімках, що нині зберігаються в Державному архіві Російської федерації (Москва) [4]. На урочистостях були присутні особи імператорської родини: імператриця Марія Федорівна, великий князь Олександр Михайлович і велика княгиня Ольга Олександрівна; київський губернатор граф О. Ігнат'єв, представники духовенства, військові, вихованці київських військово-учбових закладів та дитячих притулків, численні мешканці міста. "Незадолго до торжества закладки храма из Свято-Троицкого монастыря вышел крестный ход, который с иконами и хоругвями направился на

верхнюю террасу кладбища... В 2 часа Государыня Императрица изволила прибыть на место закладки храма-памятника в сопровождении свитных фрейлин Ея Величества и прочих лиц свиты. Когда начался чин закладки храма-памятника, первый камень собственноручно изволила заложить Государыня Императрица" [5]. Окрім того, у фундамент було закладено пам'ятну дошку, на якій зазначено дату посвячення храму та імена його головних творців. Поруч із місцем храму влашту-

вали спеціальний стенд з проектом майбутньої споруди.

Вона мала у плані форму грецького хреста з квадратним головним нефом, прямокутними північним і південним відгалуженнями, притвором і апсидою, на високому потужному стилібаті, по периметру якого розташовувалися напівциркульні аркасолії – ніші для найбільш почесних поховань. Центрична вертикальна композиція, складена із східчато наростаючих об'ємів, повинна була завершуватися восьмигранним

Фрагмент плану Києва 1925 р. з позначенням на ньому Братським кладовищем і храмом-пам'ятником

Загальний вигляд

Проект пам'ятника-каплиці
на Братському кладовищі в Києві.
1916 р.

Північний фасад

шатровим покриттям. Спрямованість споруди вгору підтримувалася формами загострених щипців вітарів та бабинця, вертикальними пропорціями вузьких вікон, плоских ніш, наростаючими рядами кілеподібних кокошників.

Автор проекту – архітектор-художник П. П. Фетісов – в образі храму використав стилістику московської архітектури XVI-XVII ст., зокрема відому пам'ятку XVI ст. – церкву Вознесіння в Коломенському. В розробці проекту взяв також участь архітектор В. М. Риков, на той час вже визнаний майстер, автор багатьох визначних київських будівель.

Головний приділ церкви присвячувався Святителю Миколі Чудотворцю, в підземному ярусі планувався приділ на честь Святителя Алексія, митрополита Московського.

Кладовище дуже швидко заповнювалося. Церкву Миколи Чудотворця, незважаючи на воєнний час, також побудували за один будівельний сезон. У 1917 р. вже були зведені стіни і перекриття, проте революційні події і громадянська війна стали на заваді плановому завершенню будівництва; замість "шатра", що повинен був увінчувати споруду, її нашвидкуруч завершили простою напівсферичною банею. Незважаючи на це, нас і сьогодні захоплюють довершені архітектурні форми будівлі і чудовий цегляний декор, що прикрашає її фасади. Церква Миколи Чудотворця – рідкісний зразок культової будівлі у стилістиці модерну, до того ж – твір визначних архітекторів. Окрім того, вона вдало розташована на вершині пагорбу і навіть у наш час, коли навколишня територія Звіринця забудована котеджами і будинками підвищеної по-

верховості, добре проглядається з боку бульвару Лесі Українки і продовжує відігравати важливу містобудівну роль.

У 1918 р., під час вибуху, що стався на Звіринських артилерійських складах, церква не постраждала, вистояла. Судячи з публікації 1930 р. в журналі "Глобус", на той час кладовище, хоча й розорене, все ще існувало. Стояла і недобудована церква, яку тоді хотіли пристосувати під крематорій [6]. "...Увесь цвинтар на кріпосних валах, що терасами підносяться зі всіх боків до центрального шпильястого верхів'я. На всіх терасах окремі салдатські могили рівними шерегами з почесними, де треба по краях, місцями для старшини. А на шпилі недобудована церква в смутному оточенні сили загиблих братів – салдатів, що комусь, на щось життя своє в муках оддали... Але вже хрестів немає й жадного: всі пішли на паливо звіринцьким та печерським громадянам..." [7]

Вірогідно, й за часів Другої світової війни стан споруди не змінився. "Темним сумним привидом" [8] височіла вона над Звіринцем до середини 1950-х років. У 1955 р. церкву разом з навколишньою територією передали під лабораторію інституту металокераміки і спецсплавів, на базі якого пізніше засновано Інститут проблем міцності Академії наук України. Храм опинився у центрі садиби Інституту, в ньому розмістили одну з лабораторій, начинивши споруду спеціальним обладнанням, призначеним для випробувань міцності металу. Навколишня територія, де знаходилося кладовище, у повоєнні роки розбудовувалася для потреб Інституту. Були зведені нові багатоповерхові корпуси,

Імператриця Марія Федорівна та інші учасники урочистої церемонії на місці закладки храму-пам'ятника. Фото червня 1916 р.

виразність терасування, як, власне, й воїнські поховання, втрачені. На сьогодні немає відомостей про кількість могил на Братському кладовищі, не збереглося жодного імені похованих тут воїнів. Можливо, їх можна було б встановити, але це наступна пошукова робота, яку поки що навіть не розпочато.

А храм-пам'ятник зберігся, його подальша доля пов'язана з досягненнями української науки, якій він і досі служить. 1966 р. внутрішній об'єм храму було поділено на чотири поверхи, між якими влаштовані перекриття, закладено західний ганок. Ззовні по всьому периметру споруду оточили добудови (навіть дво- і триповерхові), що повністю прикрили стило-

бат. До речі, у балансових документах Інституту споруда фігурує як "башта", оскільки як церкву її так і не освятили, і за первісним призначенням вона ніколи не використовувалася.

Незважаючи на те, що храм-пам'ятник розташований на закритій території наукової установи, він давно привернув до себе увагу істориків [9], архітекторів, киевознавців [10]. Ще на початку 1990-х рр. споруду було включено до "Зводу пам'яток історії та культури" – фундаментального енциклопедичного видання, третій том якого в даний час готується до друку. Від 1994 р. храм-пам'ятник перебував у Списку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини м. Києва. Окрім того, долею храму зацікавилися мешканці Звірин-

ця. У 2006 р. президент інвестиційно-фінансової компанії "Афіна" Вадим Линник ініціював початок проекту з повернення історичної пам'яті цього місця і відродження його духовного центру – храму-пам'ятника. Він створив Комітет з відновлення церкви Миколи Чудотворця і створення меморіального комплексу, присвяченого подіям Першої світової війни. За ініціативою Комітету, в листопаді 2008 р. на пагорбі, де знаходилося Братське військове кладовище, неподалік від нижньої (південної) прохідної Інституту головою Української православної церкви Московського патріархату митрополитом Володимиром було відкрито і освячено пам'ятну плиту і хрест, присвячені 90-річчю закінчення

Відкриття і освячення предстоятелем Української православної церкви митрополитом Володимиром пам'ятного хреста і плити на колишньому Братському кладовищі

Першої світової війни. Аналогічний проект зараз реалізується в Росії: у місті Пушкін під Санкт-Петербургом, де у 1914 р. виникло одне з перших братських кладовищ Першої світової війни, нині впорядковуються вцілілі могили, створюється храм-пам'ятник, для якого використано один з конкурсних проектів 1916 р.; 11 листопада 2008 р. відкрито пам'ятну стелу загиблим воїнам [11].

В минулому році співробітниками Київського науково-методичного центру з охорони, реставрації та використання пам'яток було проведено натурне обстеження храму-пам'ятника та виконані історико-архівні дослідження. За поданням Головного управління охорони культурної спадщини м. Києва, споруді було надано статус пам'ятки архітектури (наказ Міністерства культури і туризму України від 15.04.08 № 424116-08, охоронний № 483-Кв).

На сьогодні церква Миколи Чудотворця на Звіринці є чи не останньою з київських церков, що не передані релігійній громаді і використовуються не за первісним призначенням. І хоча на даний час її технічний стан у цілому оцінюється фахівцями як задовільний, на фасадах мають місце окремі випадіння цегли, потребують заміни інженерні мережі. Окрім того, устаткування та обладнання, що знаходиться всередині споруди, не сприяє належному її використанню як об'єкта культурної спадщини. Для того, щоб змінити ситуацію на краще, необхідно вирішити досить складні питання, перш за все — майнові. Але оскільки споруда на сьогодні є пам'яткою, її реставрація — на часі.

1. Конкурс на проект храма-памятника // Архитектурно-художественный еженедельник. — 1916. — №6. — С. 87–88; Там же. — 1916. — №23. — С. 255.
2. Бойчак М.П. История киевского военного госпиталя. Кн. II. — К., 2006. — С. 377.
3. Киевская мысль. 1916, 13 июня; Киевлянин. 1916, 13 июня. — С. 3.
4. Державний архів Російської Федерації. — Ф. 642, оп. 1, спр. 3569.
5. Закладка храма-памятника // Киевские епархиальные ведомости. — 1916. — №25. — С. 570–571.
6. Ернст Ф. Київ. Путівник. — К., 1930. — С. 706.
7. Бахтинський Ф. Братські могили // Глобус. — 1930. — №1. — С. 14.
8. Там само.
9. Проценко Л. А. Історія київського некрополя. — К., 1995. — С.249; Киркевич В. Время Романовых. Киев в империи. — К., 2004. — С. 198–199.
10. Кальницький М. Забытый мемориал // Киевские ведомости. — 2003, 13 мая. — С. 6.
11. Царскосельское Братское кладбище героев Первой мировой войны // www.pushkin-town-net